

PALAČA CARA DIOKLECIJANA U SPLITU – TETRARHIJSKI SPOMENIK

I v a n a J a d r i ć – K u č a n

UDK:728.81(497.583Split)

Pregledni rad

Ivana Jadrić-Kučan

Odjel za arheologiju

Sveučilište u Zadru

U radu se obrađuje Dioklecijanova palača u Splitu, njezina arhitektura i skulpturalni ukras koji pokazuju utjecaj carsko-religijskog programa tetrarhijskoga doba. Naime, osim svoje funkcije carske rezidencije, Dioklecijanova palača imala je i memorijalni karakter kojim su se željeli uzveličati lik i djelo cara Dioklecijana. Zbog toga je u sklopu nje arhitektonski oblikovan prostor koji je služio za carsko štovanje, tj. vestibul i peristol s protironom s jedne strane, te mauzolej i tzv. mali prostilni hram s druge strane.

Iako su do danas brojni istraživači proučavali Dioklecijanovu palaču s različitih aspekata, namjera je ovog članka istaknuti njezin simbolički smisao kao carske rezidencije koja odražava novo društveno ustrojstvo, tetrarhiju.¹ Stoga ćemo se u radu pozabaviti osobnim odnosom cara Dioklecijana prema Saloni, njegovoj carskoj politici i religijskoj ideologiji, te odražaju svega navedenoga na arhitekturu i dekoraciju palače.

Dioklecijanova palača sagrađena je unutar salonitanskog agera, u južnoj stranjoj uvali koju povijesni izvori nazivaju *Aspalathos*. Izgradnja ovako monumentalnog carskog zdanja zahtijevala je uklanjanje ranijih postojećih građevina antičkog naselja *Spalato*.²

Razlog izgradnje palače u zaljevu smještenome unutar salonitanskog agera možemo pronaći u povezanosti cara Dioklecijana s provincijom Dalmacijom, jer je poznato da je bio podrijetlom odatle, no, nažalost, ne zna se točno iz kojega

¹ Sličan članak posvećen ovoj tematici bit će tiskan na engleskom jeziku u Zborniku Radova s međunarodnog kongresa *TRADE* (Transformacije na jadranskim prostorima u europskom kontekstu (od 2. do 9. st.) održanome u Zadru od 11. do 13. veljače 2016. godine.

² S. Perojević, K. Marasović, J. Marasović, »Istraživanja Dioklecijanove palače od 1985. do 2005. godine«, Zbornik radova *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009., 52-66.

grada. Iako je Frane Bulić³ pokušao povezati njegovo podrijetlo upravo s gradom Salonom, što već ranije donose bizantski pisci Teofan⁴ i Zonara,⁵ ono je još i dalje predmet rasprave. Povjesničari smatraju da je bio podrijetlom iz grada Dokleje, pozivajući se na Aurelija Viktora,⁶ a također se prema njegovu imenu *Diocles*,⁷ odnosno *Diocletianus*, koje je izvedeno iz imena Dokleje, može pretpostaviti da je bio rodom iz tog grada.⁸

Smještaj palače unutar teritorija Salone pokazuje poseban odnos samog cara Dioklecijana prema glavnom gradu provincije Dalmacije. Odraz toga je i reljef *Tyhe* koji se najvjerojatnije nalazio na gradskim vratima *Porta Cesarea*, na kojemu se navodi ime grada Salone: *M(artia) I(ulia) V(aleria) S(alona) F(elix)*.⁹ Time je ranijem nazivlju grada pridodano Dioklecijanovo gentilno ime *Valerius*.¹⁰ Nije poznato koje je godine car počeo graditi palaču,¹¹ no Laktancije nam prenosi da je abdicirao 1. svibnja 305. g., te se odmah zaputio prema njoj,¹² što pokazuje da je već tada bila gotovo u potpunosti, ako ne i u cijelosti izgrađena. Toma Arhiđakon naziva je *edificium* koji je podignut poput dobro fortificiranoga grada.¹³ Nerado je naziva *palatium*, to jest carskom palačom, jer Dioklecijan prilikom useljavanja u nju nije više bio car.¹⁴ Dioklecijanova palača koncipirana je na način da je obu-

³ F. Bulić, »Car Dioklecijan, njegovo ime, njegova domovina i mjesto gdje se rodio, kada, gdje i kako je umro«, Zagreb. (II. izdanje u *Dioklecijan i Split*, 2005.).

⁴ Teofan, *Cronographia* I. 13.

⁵ Zonara, *Annales* XII. 31.

⁶ Aurelije Viktor: »*matre pariter atque oppido Dioclea*«.

⁷ Tako se zvao prije nego što je postao car.

⁸ N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005., 151.

⁹ M. Abramić, »Tyche (Fortuna) Salonitana, Grb starodrevnoga grada Salone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LII/1935-49, Split 1950., 279, f. 1-2; J. Jeličić-Radočić, »Diocletian and the Salona Urbs Orientalis«, Zbornik radova *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009., 331-332. Iznosi mišljenje kako se reljef izvorno mogao nalaziti u kontekstu tetrahijskog promidžbenog programa na jugoistočnim vratima koja su bila glavni ulaz u Salonu kada se kretalo iz smjera Dioklecijanove palače, ili se mogao nalaziti u sklopu rezidencije namjesnika provincije Dalmacije čija je zgrada bila smještena na forumu Salone.

¹⁰ Puno ime cara Dioklecijana glasi Gaj Aurelije Valerije Dioklecijan.

¹¹ Točan datum izgradnje palače nije poznat i još uvijek je predmet brojnih rasprava. Tako J. Belamarić 293. godinu koja se u literaturi uzima kao najvjerojatnija godina izgradnje (vidi N. Cambi, »Dioklecijanova palača i Dioklecijan (lik i ličnost)«, *Dioklecijanova palača*, Split 1994., 13; Ž. Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007., str. 74) pomiče na 298. godinu, kada je car završio vojni pohod i pokorio Egipat (vidi J. Belamarić, »Egipatske „uspomene“ u Palači. Prijedlog preciznijeg određenja datuma utemeljenja i motiva gradnje Dioklecijanove palače«, *Slobodna Dalmacija*, 17. do 23. ožujka 1999. godine, Split 1999., nastavak 3. od 19. ožujka).

¹² Laktancije, *De mortibus persecutorum* 18 i 19. (prijevod N. Cambi, B. Lučin, Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrti progonitelja*, Split 2005.).

¹³ Toma, IV, 2; N. Cambi, »Toma Arhiđakon, Dioklecijan, tetrarsi, Dioklecijanova palača«, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 30, Split 2003., 108.

¹⁴ Toma, IV, 2.: »*Et quia Dalmatinus erat origine, nobilium edificium prope Salonam edificari iussit in modum urbis munitissime, quasi imperiale palatium, in quo templa facta sunt ydolorum Iouis, Asclepii, Martis, sicut apparet usque in hodiernum diem....Hoc scilicet edificium Spalatium dictum est a pallasantheo, quod antiqui spaciosum dicebant palatium.*«

hvaćala dio u kojem je boravio car za vrijeme života, dio koji je služio carskim ritualima i religioznom štovanju, te dio koji je bio namijenjen sepulkralnom kultu cara i njegove obitelji.¹⁵

Car Dioklecijan uveo je novinu u carskoj politici vladanja postupnim smjenjivanjem starijih vladara (*augusti*) mlađima (*caesares*), te je strukturiranjem novog oblika carske vlasti – tetrahije – u isto vrijeme mijenjao i kult cara, transformirajući raniji carski oblik vladanja u orijentalni despotizam. Pisac Laktancije¹⁶ i drugi izvori iz 4. st.¹⁷ otkrivaju da za službu cara u vrijeme cara Dioklecijana nije bilo potrebno nasljeđivanje dinastije, nego sklad i povezanost vladajućih augusta i cezara.¹⁸ Godine 285. Dioklecijan je uzdigao iskusnog vojskovođu i prijatelja Maksimijana (*Maximianus*) za svojeg suvladara, najprije kao cezara (*caesar*) sebi podčinjena, a nekoliko mjeseci poslije, kao sebi ravna augusta (*augustus*), čime ga je izjednačio sa sobom i time podijelio carsku vlast. Riječ je o vrlo nemirnim i nesigurnim vremenima u kojima je rijetko koji car preminuo prirodnom smrću, jer su često bili ubijeni od suparnika koji su također težili carskom tronu. Stoga je caru Dioklecijanu trebala osoba od povjerenja koja bi upravljala zapadnim dijelom Carstva, jer je on bio usmjeren na stvaranje reda u istočnome dijelu. Podijelivši carsku vlast, Dioklecijan je vladao Istokom iz Nikomedije, a Maksimijan Zapadom iz Milana. Godine 293. diarsi Dioklecijan i Maksimijan zamijenili su oblik svog vladanja s onim što je danas poznato kao tetrahija (*tetrarchia*), imenovanjem na poziciju cezara Konstancija Klora (*Iulius Constantius*) i Galerija (*Galerius Maximianus*).¹⁹ Galerije je dobio na upravu dio Istoka sa sjedištem u Sirmiju, a Konstancije dio Zapada sa sjedištem u Trijeru.²⁰

Pobjeda Dioklecijana u carskoj ideologiji istaknula je važnost jupiterske teologije carske moći. Dioklecijan je izabrao za sebe naslov *Jovius*, a *Herculii* za svoje suvladare, naznačujući time njihov božanski odabir. Jupiter je tako postao božanski zaštitnik tetrahije.²¹ Dioklecijan je strukturiranjem novog oblika carske vlasti u isto vrijeme mijenjao i kult cara. Bio je prvi među carevima koji je zahtijevao da ga se štuje poput boga i da mu se u odjeću i obuću umeće drago kamenje.²² Teokratska koncepcija njegove carske ličnosti odrazila se u birokratskim funkcijama organizacije Carstva ustanovljenjem specifičnih dvorskih službi. Povijesni

¹⁵ O transformaciji Dioklecijanove palače u urbano naselje vidi V. Jović Gazić, gdje autorica donosi svu relevantnu literaturu vezanu uz navedenu tematiku (V. Jović Gazić, *Razvoj urbanizma na prostoru rimske provincije Dalmacije na prijelazu iz antike u srednji vijek*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Zadar, 2015., 162-206).

¹⁶ Laktancije, *op. cit.* (12).

¹⁷ Aurelije Viktor, *Epitomae de Caesaribus*, Eutropije.

¹⁸ Uspostavljene su međusobne veze vjenčanjima između cezara i kćeri augusta.

¹⁹ R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh 2004., 7.

²⁰ A. K. Bowman, »Diocletian and the first tetrarchy A. D. 284-305«, *The Crisis of Empire*, Cambridge 2005., 67-89; N. Cambi, *Dioklecijan, Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum*, Split 2016., 64-68.

²¹ Uloga Jupitera kao osnove tetrahijskog sistema prikazana je na spomeniku tetrahije na Forum Romanu u Rimu. Među prikazima genija četiriju careva nalazi se i prikaz Jupitera (N. Cambi, *op. cit.* (20), 66).

²² Jeronim Sofronije Euzebije Stridonski, *Pat. Lat.*, XXVII, 659.

izvori 4. st. opisuju da je car Dioklecijan uveo razrađenu dvorsku ceremoniju sa skupocjenim purpurnim bojama, finom svilom i nakitom, *proskynesis*, obvezu onih koji mu pristupaju da ga štiju kao boga, te imenovanje cara kao *dominus et deus*.²³ Ceremonijski rituali poput *adventus*, »dolaska« u gradove, *consecratio* »deifikacije« i imenovanje novog augusta i cezara također su se razvili u visoko stilizirane scenske prikaze. Svako carsko putovanje kroz gradove omogućavalo je nekoliko prilika za ceremoniju »dobrodošlice« (*adventus*). Orijentalni utjecaji nisu se očitovali samo u vladarskom ceremonijalu, već je čitava država bila organizirana na način da je carskoj ličnosti, to jest caru, sve bilo podređeno.

Imajući u vidu prethodno izneseno, možemo reći da je i arhitektura Dioklecijanove palače morala voditi računa o zahtjevima novog ceremonijala, pa je u sklopu brojnih prostorija trebalo arhitektonski oblikovati i prostor gdje će podanici iskazivati štovanje carevoj ličnosti,²⁴ stoga su upravo centralno mjesto unutar nje zauzimali carev mauzolej s jedne strane, te vestibul i peristil s protironom s druge strane. Otvoreni prostor peristila bio je uokviren stupovima, nalazio se pred ulazom u vestibul, to jest u Dioklecijanov stan. Osim pristupa u carev stan, služio je i kao komunikacija s mauzolejom, te hramovima palače. Naglasak na arhitektonskoj kompoziciji čitava peristila²⁵ činio je protiron čija četiri stupa nose trokutasti zabat nad središnjim polukružnim lukom. Nenad Cambi smatra da se na vrhu zabata na širokom postolju morala nalaziti figuralna kompozicija od koje su i danas još dobro vidljivi utori za učvršćivanje.²⁶ Vestibul je bio izvana četvrtasta tlocrta, iznutra kružnog, raščlanjen s četiri goleme niše, te dvije manje iznad sjevernih ulaznih vrata, u kojima su se vjerojatno nalazile carske skulpture. Bio je natkriven kupolom čija je unutrašnja oplata bila ukrašena mramornim pločama i mozaikom.

Po mišljenju znamenitoga danskog arheologa Ejnara D yg gvea, upravo je peristil s vestibulom služio kao mjesto štovanja kulta cara Dioklecijana, to jest kao prostor demonstracije carskoga kulta na kojem se sam car pojavljivao pred javnošću.²⁷ Njegovo tumačenje podržao je i Branimir Gabričević.²⁸ Dioklecijan

²³ Aurelije Viktor II 1 39. 2-4; Eutropije II 2 9.26; Amijan Marcelin II 7. 15.518 i Jeronim, *Chronicon* 292-3.

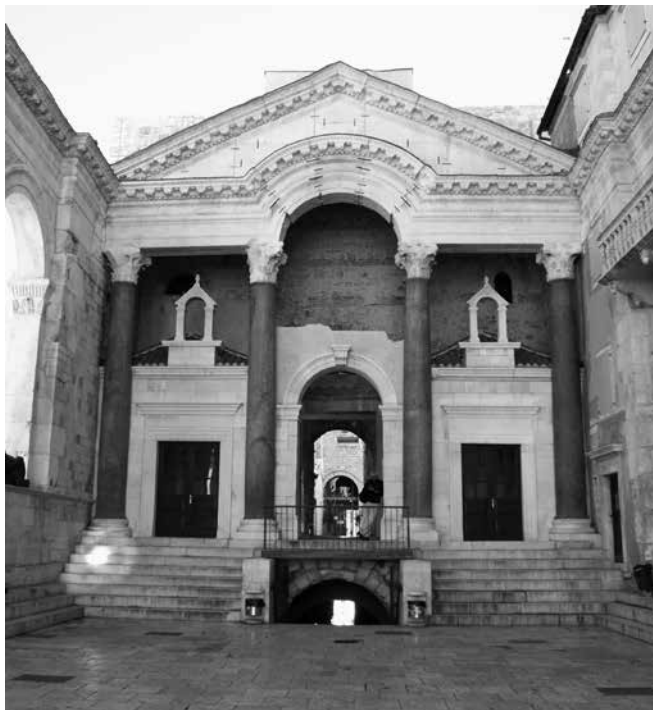
²⁴ Tako je u Konstantinovoj palači u Carigradu postojalo otvoreno predvorje s nešto izdignutim i arhitektonski oblikovanim dijelom, zvanim *tribunalion*, na kojem se pojavljivao car da bi mu podanici kao božanstvu iskazivali akt adoracije. Postojala je i zatvorena dvorana za ceremonije (takozvani *triklinion*, *konsistorion*) gdje se u određenim prilikama sastajao samo odabrani krug visokih dužnosnika kojima je bio privilegij bliže pristupiti caru i poljubiti njegovu purpurnu haljinu (C. Mango, *The Brazen house; A study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Kopenhagen 1959.).

²⁵ Tijekom konzervatorsko-restauratorskih zahvata Peristila, obavljenima u periodu od 2003. do 2013. godine, ustanovljen je novi niz detalja na njegovoj klesarskoj dekoraciji (v. V. Marinković, *Dekoracija Dioklecijanove palače u Splitu*, doktorska disertacija, rukopis, Sveučilište u Zadru, Zadar 2016., 64-67).

²⁶ N. Cambi, *op. cit.* (8), 168.

²⁷ E. D yg gve, »O izvornom izgledu antičkog Peristila«, *Urbanistički biro*, 4, Split 1961./62., 53.

²⁸ B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987., 255.

Protiron, Dioklecijanova palača u Splitu

bi pri ceremoniji adoracije izlazio iz svojeg apartmana koji se nalazio u južnom dijelu palače, prolazio bi kroz vestibul da bi izašao na pročelje protirona, gdje bi se zaustavljao u središnjem interkolumniju ispod polukružnog luka koji je simbolizirao nebeski svod. Na pločniku peristila okupljeni bi podanici prigibanjem koljena adorirali Dioklecijana Jupitera, najvećeg božanstva na zemlji. Izgled opisane ceremonije vrlo dobro ilustrira i prikaz izveden na srebrnom misoriju koji se datira u 4. st., a potječe iz Madrida,²⁹ gdje unutar arhitekture slične protironu Dioklecijanove palače car Teodozije daje investituru nekom visokom državnom dužnosniku; sa strane su njegovi sinovi Valentinijan II. i Arkadije, te tjelesna straža sa štitovima i kopljima.

Suprotno prethodno iznesenom tumačenju, Željko Rapanić smatra da Dioklecijanova palača nije bila *a priori* službena carska palača poput onih u Nikomediji, Antiohiji, Milanu i Trijeru u kojima su se odvijale sve protokolarne i ceremonijalne funkcije vladajućeg cara, već palača cara koji je abdicirao, pa stoga u njoj nije ni bio potreban sav onaj službeni ceremonijalni ambijent.³⁰ Stoga smatra da protiron s peristilom Dioklecijanove palače ne može biti dokaz vršenja carskog ceremonijala, te kaže da bi bilo nelogično da bi caru koji sjedi na prijestolju smještenom u prostoru protirona iza leđa bio otvoreni prostor vestibula, a ne

²⁹ B. Gabričević, *op. cit.* (28), 251.

³⁰ Ž. Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007., 61.

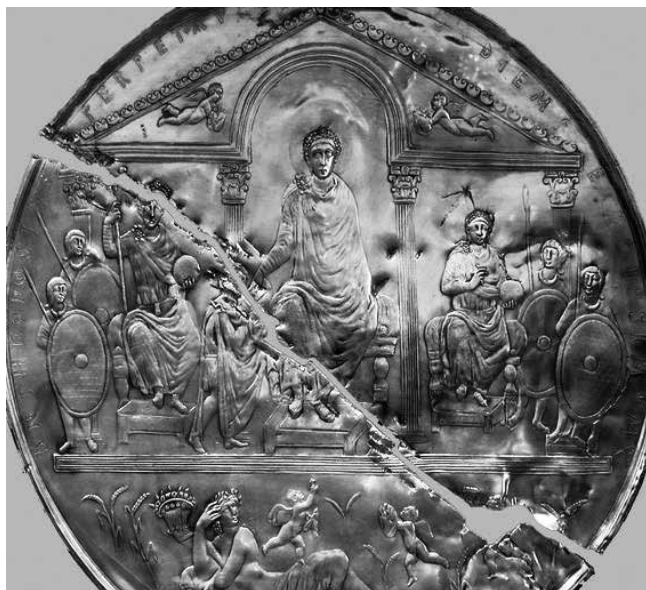
zatvorena ploha ili apsida, kako je to bilo uobičajeno.³¹ Peristil je imao funkciju razdjelnog prostora koji je služio poput nekakva posebna i svečana predvorja carevu mauzoleju na istočnoj strani, kompleksu hramova na zapadnoj i carevim odajama na jugu. Time se, prema njegovu mišljenju, carski ceremonijal povremenih službenih primanja važnijih uglednika mogao odvijati u svečanoj dvorani na prvome katu koja je svojim prikladnim ambijentom odgovarala takvim carskim primanjima.³²

Iznesena mišljenja pokazuju da se kod interpretacije funkcije prostora peristila s protironom stavovi znanstvenika međusobno razilaze. Prema E. Dyggveu i B. Gabričeviću, on je imao ključnu ulogu u štovanju cara Dioklecijana kao centralno mjesto-pozornica za izvođenje carskih rituala, dok prema Ž. Rapaniću on nije imao nikakve uloge u tome, već je bio samo u funkciji razdjelnog prostora. Stoga se postavlja pitanje koje je od navedenih mišljenja ispravno. U pokušaju da se odgovori na navedeno, prvo valja istaknuti da Dioklecijanova palača nije bila tek ladanjska vila i obrambeni *castrum* umirovljenog cara ili, prema najnovijim razmišljanjima, carska tekstilna radionica dijelom adaptirana za stanovanje,³³ već vrhunski simbol carske moći, spomenik-metafora novoga društvenog ustrojstva – tetrahije, u kojoj je središte svega bio car-bog. Time je i njena arhitektura morala biti podređena tome, stoga je upravo centralno mjesto unutar nje zauzimao carev mauzolej i peristil s protironom. On je služio kao arhitektonski scenografski okvir u kojem se sam car Dioklecijan pokazivao kao božansko biće (*dominus et deus*) ispred kojeg su se podanici klanjali i iskazivali mu svoje štovanje i divljenje. No, on je također bio i razdjelni prostor između careva mauzoleja na istočnoj, hramova na zapadnoj i carskih odaja na južnoj strani, ali i obrnuto, prostor koji je sve to povezivao. Stoga je peristil bio središnja točka od koje se kretalo prema svim dijelovima palače koja su bila bitna za štovanje cara. Time je njegova funkcija u carskom štovanju imala ključnu ulogu, on je bio središte »svijeta« palače, pa je upravo stoga njegova scenska kulisa bio protiron, a ne svečana dvorana na prvome katu. Car Dioklecijan uveo je teokratsko štovanje svoje ličnosti, on je bio *dominus et deus*, kojemu su štovatelji pristupali u razrađenim proskinezama kojima je trebao prostor za njihove rituale. Prostor peristila upravo je odgovarao njihovim potrebama i potrebama cara koji bi izlazio kroz povišen protiron i tu se pokazivao, čime se upravo postizala njegova vizualna nadmoć. Takav veličanstveni scenski efekt nemoguće je bilo ostvariti u svečanoj dvorani na prvome katu. U

³¹ Ž. Rapanić, *op. cit.* (30), 62.

³² Ž. Rapanić, *op. cit.* (30), 63.

³³ J. Belamarić, »The date and foundation and original function of Diocletian's Palace at Split«, *Hortus Artium Medievalium*, 9, Zagreb-Motovun 2003., 173-185; J. Belamarić, »Gynaecium Iovense Dalmatiae – Aspalatho«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 40, Split 2003./04., 5-42; G. Nikšić, »Dioklecijanova palača – reinterpretacija izvorne namjene i arhitekture«, *Niš i Vizantija*, deseti naučni skup, Niš, 3. – 5. jun 2011., zbornik radova X, Niš 2012., 222, 224. »Prvobitno planirana kao carska tekstilna radionica, iz čijeg se profita mogao namiriti trošak uzdržavanja penzioniranog cara, njegove obitelji, dvorske svite, posluge i osiguranja, građevina je dijelom adaptirana za stanovanje, dobivši vanjski izgled utvrđene carske vile.«

Misorij Teodozija I, 388. g., *Real Academia de la Historia*, Madrid
(preuzeto: <https://www.pinterest.com/pin/75224256254538855/>)

njoj se car mogao pokazivati svojim dvorjanima i istaknutim važnim osobama, a za one koji nisu imali pristupa tom dijelu, bio je rezerviran prostor peristila.

Tetrarhijski karakter jasno se uočava i na svim vratima palače. Iznad glavnih sjevernih vrata³⁴ sačuvane su baze kipova, na kojima su trebale biti postavljene skulpture careva tetrarhijskog doba i njihovih božanskih zaštitnika. Na najvećoj je Jupiter, zaštitnik tetrarhije, dok su niže bile određene za auguste (Dioklecijan i Maksimijan), a najniže za cezare (Galerije i Konstancije Klor).³⁵ Međutim, poduzetim sondiranjima sjevernih vrata oko navedenih baza pokazalo se da kipovi na njih nisu nikada ni bili postavljeni zbog pomanjkanja vremena za dovršenje ikonografsko-dekorativnog elementa, ali i samog fizičkog nedostatka samog mjesta. Naime, baze nemaju dovoljno dubine tj. nemaju kvadratni tlocrt koji je potreban za oslonac kipova, već su one pravokutnog tlocrta s udubljenjem sa stražnje strane, ostavljenim za prolaz kamenih vodovodnih cijevi.³⁶ Ispod sačuvanih baza nalazile su se niše koje su vjerojatno bile namijenjene religijskom programu, to jest onim božanstvima koja su bila zaštitnici tetrarhije. Zbog nedovršenosti arhitektonske dekoracije Sjevernih vrata i niše su ostale prazne. Na konzolama iznad

³⁴ U 16. stoljeću nazvana su Zlatna vrata.

³⁵ N. Cambi, »Diocletian (The Person and Personality) and his Palace«, *Most, Split 1999.*, 206-207; N. Cambi, *op. cit.* (8), 166; M. Verzár-Bass, »Riflessioni sulle mensole figurate del Palazzo di Diocleziano a Spalato, con particolare attenzione alla figura di Acheloos«, *Zbornik radova Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009., 163-180; V. Marinković, *op. cit.* (25), 60.

³⁶ G. Nikšić, *op. cit.* (33), 228, r. 21.

Sjeverna vrata Dioklecijanove palače u Splitu

luka sjevernih vrata prikazana su dva bića čovjekoliko-bikovskih karakteristika, koja su pripadala tradicionalnom elementu dekoracije gradskih vrata, foruma, a simbolizirala su sreću i blagostanje koje donosi sretno vladanje.³⁷

Nad istočnim i zapadnim vratima nalazile su se dvije visoke i duboke niše, po jedna sa svake strane otvora, u kojima se vjerojatno ponavljao carski program sjevernih vrata. Ukrasu zapadnih vrata možda je pripadala i monumentalna muška glava uzidana iza vrata, čija je atribucija zbog slabije sačuvanosti portreta otežana, a N. Cambi je s velikom dozom opreza pripisuje caru Maksimijanu,³⁸ te glava Dioskura koja je uzidana na istom mjestu.³⁹ Na ključnom kamenu ispod luka zapadnih vrata nalazio se i reljef Viktorije s raširenim krilima.⁴⁰ Božica Viktorija bila je više carski atribut nego pravo božanstvo; nalazimo je u carskoj ideologiji moći već od samog početka carstva, a njezin je simbolični smisao bila carska pobjeda.⁴¹ Istu likovnu dekoraciju u možemo pretpostaviti i na istočnim vratima.

³⁷ N. Cambi, *op. cit.* (35), 206-207; *idem.*, *op. cit.* (8), 166; *idem.*, »Bilješke o tetrarhijskoj religijskoj politici«, *Znakovi i riječi, Signa et litterae*, IV, Zbornik projekta »Mythos – cultus – imagines deorum«, Zagreb 2013., 141; M. Verzár-Bass, *op. cit.* (35), 163-180.

³⁸ N. Cambi, *Imago Animi, Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000., 82; *idem.*, »Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu«, *Kulturna baština*, 19, Split 1989., 12-22.

³⁹ N. Cambi, *op. cit.* (38), 82; N. Cambi, *op. cit.* (38), 12-22.

⁴⁰ N. Cambi, *op. cit.* (8), 167, sl. 244; V. Marinković, *op. cit.* (25), 61.

⁴¹ J. R. Fears, »Theology of Victory at Rome: Approaches and Problems«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2, 17, 2, Berlin – New York 1981., 736-826. Viktorija je bila integralni dio već od Augustove ideologije i ključna tema carske promidžbe. Principat je ovisio o mitologiji pobjede, vojni uspjesi bili su shvaćeni kao dokaz božanske dobrote

Izgradnjom svoje palače u Splitu Dioklecijan je sebi želio osigurati ne samo mjesto u kojem će boraviti u vrijeme svoga umirovljenja nego i trajno, vječno počivalište. Kada se car Dioklecijan povukao, simbolično je vratio svoje staro ime *Diocles*, pokazujući time da je opet postao ono što je bio i prije uspona na prijestolje, to jest običan čovjek. No, epigrafski ostaci pokazuju da se Dioklecijan⁴² i Maksimijan nisu posve povukli, već su ostali *seniores augusti* (tako se nazivaju na novcima i natpisima) te su svojim značenjem bili jamstvo za funkcioniranje tetrahije. Stoga su zadržali neke karakteristike careva i time bili različiti od običnih ljudi. Njegov kult carske ličnosti u njoj je i dalje štovan, jer je car i poslije abdikacije ostao *Jovius*, sin Jupiterov i, kao takav, po rangu viši od careva na vlasti. On je i dalje bio *dominus et deus* kojemu su nuđene najviše božanske počasti i rituali.

To potvrđuje i činjenica da je caru Dioklecijanu unutar palače u Splitu sagrađen mauzolej,⁴³ a poslije smrti car je diviniziran i uvršten među bogove,⁴⁴ što nije bilo moguće onome tko još uvijek nije bio car. Sagrađio je sebi veličanstveni mauzolej oktogonalna oblika okruženog s trijemom.

Njegov unutrašnji prostor raščlanjen je naizmjenično pravokutnim i polukružnim nišama, dvama vertikalnih redova stupova koji nose kupolu. O carskom kultu Dioklecijana svjedoče medaljoni u frizu njegova mauzoleja s prikazom cara i njegove žene Priske.⁴⁵ Dioklecijan na glavi nosi vijenac od hrastova lišća (*corona civica*),⁴⁶ dok je carica prikazana kao božanstvo ili personifikacija s raspletenom kosom.⁴⁷ Riječ je o prikazima božanskog cara i carice, koji ukrašavaju friz u svojem posljednjem prebivalištu. Na frizu se među spomenutim carskim prikazima nalaze i eroti koji nose girlandu iznad koje je prikazana teatarska maska, te maska Hermesa Psihopompa odnosno, prema najnovijoj interpretaciji,

i upravljanja.

⁴² Kad se povukao u svoju palaču u Splitu imao je između 60 i 65 godina (N. Cambi, *op. cit.* (13), 108).

⁴³ D. Kečkemet, *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866*, Split 1993., 122. Vicko Andrić smatrao je da je riječ o mauzoleju ili Dioklecijanovoj grobnjoj celi.

⁴⁴ Eutropije, 9, 28.

⁴⁵ Vrijeme izgradnje Dioklecijanova mauzoleja i njegova dekorativnog unutrašnjeg friza s prikazom cara i njegove žene Priske i dalje je predmet rasprave. Je li to bilo u vrijeme njegova vladanja, a dekoracija je doradivana nakon njegove smrti ili je izgradnja započela nakon njegove abdikacije, još uvijek je otvoreno pitanje. No, kako je carica izjednačena s nekim božanstvom, takva se identifikacija mogla dogoditi tek poslije njezine smrti, te je moguće da je taj dio zida tek tada bio i dovršen.

⁴⁶ Ovo je jedini samostalni kameni portret koji se sa sigurnošću može pripisati caru Dioklecijanu. Prikazan je također u dvije porfirne grupe tetrahije koje se nalaze u Vatikanskoj knjižnici i na uglu pročelja Sv. Marka u Veneciji: H. P. L'orange, *Das spatantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr.*, Berlin 1984., 99, 103.

⁴⁷ N. Cambi, »Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji«, *Histria Antiqua*, 4, Pula 1998., 52; N. Cambi, *op. cit.* (35), 199; N. Cambi, *op. cit.* (38), 80-81; N. Cambi, »Prisca u frizu Dioklecijanova mauzoleja i Valeria na tzv. Malom slavoluku u Galerijevoj palači u Solunu«, *Spalatumque dedit ortum*, Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Split 2014., 135-147. Glava Priske naknadno je prerađena u prikaz gradske Tihe. Prema mišljenju N. Cambija, izvorno je zamišljena kao portret, pandan muževu, koji je nakon smrti bio transformiran (diviniziran).

Mauzolej cara Dioklecijana u Splitu

maska božanstva – personifikacija vjetrova.⁴⁸ Također su na deset ploča izvedeni prikazi lova erota na divljač, te iznad zapadnih vrata prikazi erota u trkaćim dvokolicama. Riječ je o motivima koji su uobičajeni na nadgrobnim spomenicima pa, promatrajući friz u cjelini, možemo reći da su carski portreti imali također i sepulkralnu namjenu. U središnjem dijelu friza, koji danas nedostaje,⁴⁹ Duje Rendić-Miočević pretpostavio je prikaz apoteoze vladara.⁵⁰ N. Cambi smatra da je to i logično jer je pokojnik bio diviniziran,⁵¹ te je reljef bio anticipacija prije stvarne careve smrti. Kako se palača nalazi na području Carstva kojim je upravljao njegov odani zet Galerije, i sam se car nadao svojoj božanskoj deifikaciji. Godine 316.⁵² Dioklecijan je sahranjen u mauzoleju, vjerojatno u porfirnom sarkofagu⁵³

⁴⁸ N. Cambi, *op. cit.* (37), 141-142. Prikazan je stariji čovjek s krilcima na čelu, a kako Hermes posjeduje krilca na petama ili petasu, riječ je o božanstvu-personifikaciji vjetrova, koji također spadaju u sepulkralni kult.

⁴⁹ Polje je uništeno početkom 17. stoljeća otvaranjem prozora iznad glavnog oltara katedrale.

⁵⁰ D. Rendić-Miočević, »O uništenom središnjem motivu friza Dioklecijanovog mauzoleja u Splitu«, *Prijatelj zbornik I (PPUD 32)*, Split 1992., 99. Apoteoza Dioklecijana trebala je uslijediti nakon njegove smrti, a vjerojatno je bila prikazana u liku orla, Jupiterova simbola, koji se ovdje poistovjećuje sa samim Dioklecijanom, koji se smatrao Jupiterovim sinom (*Iovius*).

⁵¹ N. Cambi, *op. cit.* (8), 169.

⁵² Zosim, *Historia Nova*, 2,8, 1., *Consularia Constantinopolitana (Chron. Min., I, 231)*. Egipatski papirus *Papyrus Berliniensis 13296* donosi i datum smrti 3. prosinca 316. g.

⁵³ Sjeveroistočno od mauzoleja u zgradi stare biskupije pronađeni su brojni ulomci porfirnog sarkofaga.

koji je možda bio postavljen u četvrtastoj niši na istočnoj strani, dok su u preostale četiri goleme niše morali stajati monumentalni kipovi.⁵⁴ Trijem uokolo mauzoleja u ulaznome dijelu imao je frizove kasetona s prikazima Gorgone, teatarske maske, to jest tematiku koja se vezuje uz sepulkralni kult. Mauzolej je s tri strane bio okružen zidom u kojem se nalazilo 25 niša u kojima su se vjerojatno nalazili kipovi, koji nisu ostali sačuvani. Sustavno uništavanje skulptura od strane kršćana početkom 4. st. vjerojatno je dovelo i do uništavanja prikaza cara Dioklecijana i ostalih tetrahra.

Što se tiče interpretacije same građevine, postoje različita razmišljanja. Tako Henner von Hesberg pravom grobnicom podrazumijeva samo Dioklecijanovu kriptu iznad koje je hram.⁵⁵ N. Cambi smatra da je mauzolej bio ne samo mjesto njegova pokopa nego i sepulkralni hram, *templum Divi Diocletiani*.⁵⁶ Suprotno ovim razmišljanjima kako je riječ o mauzoleju-hramu, Mladen Pejaković donosi da je mauzolej bio Jupiterov hram,⁵⁷ a Ivo Babić smatra da je riječ o Izeumu, hramu posvećenom Izidi i Ozirisu, gdje analogiju pronalazi u *Iseo capense* u Rimu u kojem su se također nalazile sfinge i faraonova glava.⁵⁸

Iznesena mišljenja pokazuju da kod interpretacije oktogonalne građevine u kojoj je danas smještena splitska katedrala još uvijek postoje razmimoilaženja, pa stoga valja usmjeriti razmišljanje u tom smjeru i pokušati naći odgovor na to. Za početak valja postaviti pitanje koje je općenito značenje termina mauzolej. To je veliki i impresivni grob koji je uobičajeno izgrađen za preminulog vođu ili neku drugu značajniju osobu u obliku neke monumentalne građevine. Iz rimskog doba najznačajniji njegovi rani primjeri su mauzolej Cecilije Metele⁵⁹ te Augustov i Hadrijanov mauzolej u Rimu.⁶⁰ Riječ je o grobnicama kružna tlocrta, cilindrična oblika, vrlo velikih dimenzija.⁶¹ Usporedimo li sada značenje i poznate primjere mauzoleja s oktogonalnom građevinom u Dioklecijanovoj palači, možemo reći da je također riječ o građevini velikih dimenzija, centralna tlocrta, oktogonalna oblika nadsvođena kupolom. Dakle, ona svojim arhitektonskim oblikom i monumentalnošću savršeno odgovara građevini čija je funkcija bila vječno počivalište

⁵⁴ N. Cambi, *op. cit.* (8), 171.

⁵⁵ H. von Hesberg, »Archäologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2, 16, 2, Berlin – New York 1978., 967.

⁵⁶ N. Cambi, *op. cit.* (38), 97; N. Cambi, *op. cit.* (8), 169. Njegova dekoracija nosi sepulkralnu simboliku.

⁵⁷ M. Pejaković, *Dioklecijanova palača sunca*, Split 2006. U vrijeme cara Aurelijana (270. – 275. g.) štovanje Nepobjedivog Sunca *Sol Invictus* postalo je najvažniji kult koji je čak nadvisio službeni kult Jupitera. U 3. st. štovanje boga Mitre bilo je povezano sa Solom.

⁵⁸ I. Babić, »The tower of Split cathedral as a stone monument collection«, *Zbornik radova Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009., 181-196. Time i portret carice Priske, izveden na medaljonu unutar Dioklecijanovog mauzoleja prikazuje ustvari božicu Tihu-Izidu. Nadalje smatra da je jedan tip kapitela unutar Dioklecijanove palače izveden u obliku stiliziranih palminih grana, što opet može upućivati na štovanje kulta Izide i Ozirisa.

⁵⁹ F. Coarelli, *Roma*, Guide Archaeologiche, Milano 2004., 351, 356-357.

⁶⁰ F. Coarelli, *op. cit.* (59), 299-301, 346-349.

⁶¹ J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Baltimor and London 1996., 73-101.

jednoga cara. Njegova unutrašnjost ukrašena je simbolima nadgrobna karaktera (eroti, teatarske maske, maska božanstva-personifikacije vjetrova, motivi lova (erota na divljač) među kojima su bili prikazi cara i njegove žene Priske koji ukrašavaju friz u svojem posljednjem prebivalištu. U središnjem dijelu friza koji danas nedostaje vjerojatno se nalazio prikaz apoteoze vladara. Trijem uokolo mauzoleja u ulaznome dijelu imao je frizove kasetona s prikazima Gorgone, teatarske maske, to jest tematiku koja se vezuje uz sepulkralni kult. To su sve potvrdni argumenti da se radi o građevini koja je imala sepulkralni karakter, to jest o mauzoleju i sepulkralnom hramu cara u kojem je on pokopan i štovan kao Jupiterov sin, *Diocletianus Jovius*.

U Dioklecijanovoj palači carska simbolika vidljiva je i na tzv. malom prostilnom hramu smještenom zapadno od mauzoleja. Po mišljenju M. Pejakovića, hram je služio za vjerske potrebe cara i njegove obitelji i dvorske svite, s obzirom na to da se nalazio u neposrednoj blizini carskih odaja.⁶² Istaknuti arhitekt i konzervator Vicko Andrić smatrao je da je riječ o mauzoleju ili Dioklecijanovoj grobnoj celi.⁶³ Njegovom se mišljenju priklanjaju noviji autori koji smatraju da je riječ o kultnoj građevini tipa hram-grobnica.⁶⁴ N. Cambi ga naziva tzv. mali hram jer smatra da je teško precizno odrediti kome je bio posvećen.⁶⁵ Kutne konzole iznad vrata nose reljefe dviju Viktorija s tropejem u rukama i vijencem. Riječ je o simbolici koju često nalazimo u carskoj ikonografiji.⁶⁶ Ostale konzole imaju prikaze poprsja božanstva, lisnate maskerone,⁶⁷ figure giganta i orla s munjom u pandžama. U središtu je poprsje Sola,⁶⁸ a sa strane poprsje starijeg božanstva za koje se uvriježilo mišljenje da prikazuje Jupitera.⁶⁹ No, kako je Jupiter bio zaštitnik Dioklecijana i utemeljitelj tetrahije, zbog svoje ključne važnosti on bi se trebao nalaziti u središtu nadvratnika, a ne postrance. N. Cambi objašnjava da je ono odrezano prigodom ugradnje, te se nalazilo u središnjem polju.⁷⁰ Na jednoj

⁶² M. Pejaković, *op. cit.* (57). Imajući u vidu njegove dimenzije i blizinu careva dvora. Nadalje smatra da je čitava palača izborom mjesta, orijentacijom zidova, rasporedom i funkcijom objekata u njoj bila i spomenik Suncu, *Sol Invictus*.

⁶³ D. Kečkemet, *op. cit.* (43), 122.

⁶⁴ S. Perojević, K. Marasović, J. Marasović, *op. cit.* (2), 73-74. Potvrdu tome pružaju im elementi dekora sepulkralnog karaktera (tragična maska, ukras loze, grifon s kantarosom, lovorov vijenac i teatarske maske), postojanje kripte i nadsvodene grobne dvorane (cele) nad njom koji su tipični za grobnicu-hram, te smještaj unutar ograđenog prostora *temenosa*. Za njih je postojanje kripte u mauzoleju bio ključan pokazatelj da je gornji kat hram.

⁶⁵ N. Cambi, *op. cit.* (38), 17. Stariji autori smatraju da je riječ ili o Janovu (Š. Ljubić), ili Eskulapovu (R. Adam), ili Jupiterovu hramu (F. Bulić, Lj. Karaman).

⁶⁶ Viktorije ponekad stavljaju vijenac na glavu rimskih careva.

⁶⁷ N. Cambi, *op. cit.* (47), 33. Prikazane su glave čija kosa, brada i brkovi završavaju poput listova.

⁶⁸ Gaston H. Halsberghe, *The cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972. Pod carem Aurelijanom Sol postaje glavno božanstvo službene religije, te od tada igra znatnu ulogu u carskom kultu. Rimski carevi (Karakala, Heliogabal, Aurelijan) posudili su sunčevu simboliku i uzeli radijalnu krunu kao svoj carski simbol. Prikazivali su se kao Sunčeva emanacija i utopijska vizija boljih vremena.

⁶⁹ No, budući kako ono nema atributa, može se raditi i o nekom drugom božanstvu.

⁷⁰ N. Cambi, *op. cit.* (8), 172-173.

Mali prostilni hram Dioklecijanove palače

od konzola prepoznaje se i Heraklo, Jupiterov sin koji je bio božanski pokrovitelj tetrarhijskih vladara-cezara. Osim prikaza božanstva, hram je ukrašen i frizom s prikazima grifona sa strana kantara. Na podu su izvedeni jeleni koji love grifone. Motivi grifona upućuju na apolonsku i dionizijsku simboliku.⁷¹ Kako se i na dovratnicima i nadvratnicima javlja dionizijska berba erota, te erot sa strane kantarosa, možemo reći da svi ovi motivi sepulkralna značenja imaju također jedan simbolični smisao. Time možemo zaključiti da svi izvedeni dekorativni motivi unutar i izvan hrama odražavaju religijski sadržaj tetrarhijske koncepcije koja se vratila štovanju starijih rimskih božanstva, te je hram vjerojatno imao panteistički karakter. Poznato je da je car Dioklecijan nastojao oživititi tradicionalnu rimsku religiju, u kojoj je najvažnije mjesto imao Jupiter kao vrhovno božanstvo tetrahije.

Iz svega prethodno iznesenoga možemo zaključiti kako je Dioklecijanova palača sagrađena kao trajna uspomena na Dioklecijanovu zemaljsku i božansku veličinu. Broj i razmještaj njezinih kulturnih građevina, njezina dekorativna skulptura upravo su odgovarali simbolizmu novoga tetrarhijskog duha. Iako je palaču sagrađio da bi boravio u njoj nakon umirovljenja, njegov kult carske ličnosti u

⁷¹ N. Cambi, *op. cit.* (47), 27-39; N. Cambi, *op. cit.* (8), 174; N. Cambi, *op. cit.* (20), 67-68.

njoj je i dalje štovan, jer je car i poslije abdikacije ostao *Jovius*, sin Jupiterov i, kao takav, po rangu viši od careva na vlasti. On je i dalje bio *dominus et deus* kojemu su nuđene najviše božanske počasti i rituali. Time je ona bila vrhunski spomenik čitave tetrarhije, ali i bogova koji su je štitili.

DIOCLETIAN'S PALACE IN SPLIT:
– A MONUMENT OF THE TETRARCHY

Ivana Jadrić-Kučan

From the time of Diocletian, an emperor would become a god from the moment he took power, and everything connected with him was sacred, even the duties of members of the imperial court, the imperial palace, which from then on was called *palatium sacrum*. Then, closely connected with the imperial cult and the tetrarchic ceremonies, was the whole iconographic concept of spatial disposition. Inside Diocletian's Palace there was a space laid out where the subjects would express their respect for the imperial person, the Vestibule and the Peristyle, with the Protiron on one hand, and the imperial mausoleum and the so called small prostyle temple on the other, which reflect the religious programme of the time. The tetrarchic character is visible on all the doors of the palace, which, probably because of the shortage of time, are devoid of any architectural or sculptural decoration.